

De ironische conditie

Waarom zou iemand de ironie kwijt willen? De afgelopen weken heb ik mij deze vraag herhaaldelijk gesteld, maar het bevrijdende antwoord wilde zich niet spontaan aandienen. Daarom was ik dolblij toen eindelijk het themanummer van de *XXIe Eeuw* verscheen. Daar zou het vast instaan. En inderdaad: teleurgesteld werd ik niet, want al in het voorwoord somt de redactie op wat er door de ironie allemaal in het gedrang is gekomen: integriteit, ernst, authenticiteit, engagement, betrokkenheid. Mooie zaken, die mij onmiddellijk herinnerden aan Goethes befaamde onderscheid tussen het romantische en het klassieke, waarbij het eerste „ziek” wordt genoemd en het laatste „gezond”.

Wie wil er niet gezond zijn of worden? Iedereen, zou ik zeggen. Maar of er van de gezondheid die Goethe bedoelde iets is terechtgekomen, dat is de vraag. Heeft het klassieke het romantische vervangen? De periodiek opduikende vormen van classicisme en neo-classicisme wijzen daar eerlijk gezegd niet op. Het verlangen naar het klassieke blijft zo hardnekkig omdat het romantische maar niet wil verdwijnen. En misschien is het nog wel erger, misschien moet het klassieke tegenwoordig worden gezien als een van de vormen waarin het romantische zich voordoet. Originaliteit en vernieuwing staan in de romantiek hoog aangeschreven. Wie naar een nieuw classicisme verlangt, verlangt naar iets nieuws, het oude is blijkbaar saai en vervelend geworden. Maar dat verlangen op zichzelf is eigenlijk iets typisch romantisch, ook al manifesteert het zich vervolgens in de praktijk als iets klassieks. Zo blijft het classicisme, in welke neo-vorm dan ook, onherroepelijk de gevangene van de romantiek.

Een ironische gang van zaken, ongetwijfeld. Maar hoe zit het met de ironie zelf? Valt daar misschien wel vanaf te komen, gesteld dat we dat zouden willen? De meeste bijdragen in de *XXIe Eeuw* bieden weinig hoop. De irritatie is duidelijk, maar ondertussen doet iedereen wel zijn uiterste best zo ironisch mogelijk te zijn. Als de ironie een ziekte is, dan is het in elk geval een heel besmettelijke ziekte, waartegen resistentie zeldzaam is en waartegen het afdoende geneesmiddel nog moet worden uitgevonden.

Over ironie kan men blijkbaar alleen op een ironische manier spreken; het gaat vanzelf. Vandaar dat menigeen zich genoodzaakt ziet nadrukkelijk van zijn ernst en zijn oprechte bedoelingen te getuigen. Dat is niks nieuws. Ook Friedrich Schlegel, de romantische aartsvader van de moderne ironie, schreef in een - onvermijdelijk - ironisch betoog: „Mit der Ironie ist durchaus nicht zu scherzen”. Wie ben ik om hiervan af te wijken? Bereidt u zich dus voor op een serieus betoog.

De ernst gebiedt allereerst om vast te stellen waar we het precies over hebben. Want er bestaan vele vormen van ironie, zoals iedereen kan constateren die een blik werpt op de berg secundaire literatuur over het onderwerp. Er wordt onderscheid gemaakt tussen retorische ironie, klassieke ironie, dramatische ironie, romantische ironie, moderne ironie etc. etc. De ironie is kortom een wespennest, maar in dat wespennest wil ik mijn neus nu niet steken. Laat ik mij beperken tot een grove tweedeling. Aan de ene kant de ironie als een retorisch middel, aan de andere kant de

ironie als levenshouding, als metafysisch of literair beginsel. Deze tweedeling heeft het voordeel dat zij ook een historische opeenvolging behelst, want de laatste vorm van ironie steekt pas de kop in de tweede helft van de 18e eeuw, de eerste vorm van ironie had het alleenrecht vóór die tijd, wat niet wil zeggen - dit om het verwarrend te maken - dat zij daarna zou zijn verdwenen.

De eerste vorm van ironie, de ironie als retorisch middel, beantwoordt nog het meest aan de gebruikelijke definitie. Bij Quintilianus wordt zij in zijn *Institutio oratoria* verbonden met *dissimulatio* en omkering: wie ironie gebruikt, zegt het tegenovergestelde van wat hij bedoelt. Is dat ziek? Allerm minst, want meestal valt met geringe inspanning te achterhalen wat er wordt bedoeld. Daar zorgt de context wel voor. Niemand die gelooft dat Brutus in de ogen van Marcus Antonius werkelijk een „honorabile man" is. Niemand die gelooft dat Swift in *A modest proposal* werkelijk vond dat men die arme Ierse kindertjes diende te slachten en op te peuzelen. Dit om twee klassieke voorbeelden te noemen.

Het aantrekkelijke van deze vorm van ironie is dat de lezer/toehoorder zelf met de juiste betekenis komt, uitgedaagd door de ironie die het tegenovergestelde formuleert. Daarmee is het pleit al half gewonnen. Met name in satire en polemiëk zou het dus wel heel onverstandig zijn de ironie achter zich te laten. Het alternatief is dat het moralisme (inherent aan bijna alle satire en aan veel polemiëk) wat al te opzichtig in zijn hemd komt te staan. Zonder ironie wordt dit soort literatuur onherroepelijk verbannen naar preekstoel of kansel en wie is er bereid dat toe te juichen?

De ironie heeft hier, zeg maar, een strategische functie. Dat geldt in zekere zin ook voor de eerste ironicus die zich in de westerse geschiedenis aandient: Socrates. Hij zegt niet het tegenovergestelde van wat hij bedoelt, maar bij hem is de ironie een middel om de tegenstander in de val te laten lopen. Socrates doet alsof hij niets weet en ontmaskert vervolgens door quasi-naïeve vragen de gepretendeerde kennis van degenen met wie hij in debat gaat. Dat is heel gemeen, maar ook bijzonder effectief, zoals men in Plato's dialogen kan vaststellen. Met ziekte heeft deze vorm van ironie niets te maken, want Socrates' ironische gevraag ruimt het puin en maakt de weg vrij voor de echte kennis die Plato via zijn mond formuleert. En die echte kennis, Plato's ideeënleer, heeft op zichzelf niets ironisch. De ironie staat hier dus overduidelijk in het teken van de waarheid. Gezonder kan het haast niet.

Wanneer krijgt de ironie wèl de trekken van een ziekte? Dat zou dan in de tweede helft van de 18e eeuw moeten zijn, wanneer de waarheid voor het eerst een probleem wordt waarvoor niet meer zo gemakkelijk een oplossing is te vinden. De ironie beperkt zich niet meer tot satire en polemiëk en houdt op slechts een retorische truc te zijn; de ironie verandert in een visie op het universum. In die visie is alle plaats ingeruimd voor de tegenstrijdigheden die de wereld zo onoverzichtelijk maken en die vooral aan het licht treden als je kijkt naar de mens en zijn relatie tot de rest van de wereld. Aan de ene kant staan de mensen met hun private verlangens en ideeën, aan de andere kant de wereld die zich daar maar al te vaak niets van aantrekt en meedogenloos de menselijke plannen doorkruist. Een aanblik die onvermijdelijk tot zeer veel ironie aanleiding geeft.

Deze vorm van ironie is uiteraard geen uitvinding van de 18e eeuw - je vindt haar al bij de Griekse tragedieschrijvers, bij Dante, bij Cervantes, bij Shakespeare en bij wie niet; in de 18e eeuw heeft men er alleen voor het eerst het predikaat ironie mee verbonden. Ook bij sommige tegenstanders van de ironie kan men haar aantreffen, bij Hegel bijvoorbeeld, in zijn *List der Vernunft*: de mensen jagen in de geschiedenis hun eigen doelen na, maar achteraf kan men vaststellen dat zij precies hebben gedaan wat de *Weltgeist* van hen wilde. Voor *Weltgeist* zou je ook God of het noodlot kunnen invullen - het menselijk gewemel blijft onveranderlijk zeer ironisch. Maar het gaat om een ironie die afhankelijk is van de waarheid, een waarheid waarvan de mensen in hun historisch doen en laten zonder het zelf te weten het slachtoffer zijn geworden. Ook dit klinkt allemaal heel gezond; we weten nog altijd precies waar we aan toe zijn.

Dat laatste wordt moeilijker bij de romantische ironie, waarvan de theorie in het laatste decennium van de 18e eeuw is opgesteld door Friedrich Schlegel. Helaas in nogal cryptisch geformuleerde fragmenten, dus enige onduidelijkheid valt niet te vermijden. Maar duidelijk is wel dat Schlegel de ironie vooral thuis vond horen in de literatuur. De romantische literatuur waar hij zich sterk voor maakte, beschouwde hij als een per definitie ironische literatuur. Toen Goethe de romantiek „ziek" noemde, moet hij dus ook Schlegels ironie op het oog hebben gehad. En voor zover we er nooit in zijn geslaagd die romantiek van ons af te schudden, is het duidelijk dat zijn diagnose ons nog altijd aangaat. Het was ook tegen de romantische ironie dat Hegel zich heeft gekeerd. Zijn verwijten klinken vertrouwd. Wat hij de romantici en hun ironie verwijt is namelijk een gebrek aan ernst: „Die Ironie ist das Spiel mit Allem; dieser Subjektivität ist es mit nichts mehr Ernst, sie macht Ernst, vernichtet ihn aber wieder und kann alles in Schein verwandeln. Alle hohe und göttliche Wahrheit löst sich in Nichtigkeit; aller Ernst ist zugleich nur Spiel".

Het probleem zit 'm in de waarheid - de ironie wordt bij Schlegel uitgelokt doordat de waarheid haar vanzelfsprekendheid is kwijtgeraakt. Zij is subjectief geworden en ontbeert de volgens Hegel noodzakelijke objectiviteit. De tegenstrijdigheden van de wereld laten zich niet meer zo gemakkelijk in een hogere synthese oplossen, de menselijke eindigheid zit in de weg. De ironie wordt voor Schlegel het principe om hiermee in het reine te komen. Hij omschrijft haar als „klares Bewußtsein der ewigen Ägilität, des unendlich vollen Chaos". Beweeglijkheid, chaos - dat zijn de termen geworden waarin de werkelijkheid zich laat beschrijven. Door de kunstenaar valt die werkelijkheid niet meer weer te geven in één harmonische, als het ware eeuwige vorm, zoals de klassieke kunst dat nog wel meende te kunnen. De enige vorm die de werkelijkheid recht doet, is er een die een vergelijkbare beweeglijkheid aan de dag legt - dank zij de ironie.

De ironie wordt bij Schlegel de essentie van de romantische kunst. Eigenlijk spreekt dat niet meer dan vanzelf, tenminste bij elke kunstenaar die zijn naïviteit is kwijtgeraakt en zich bewust is van wat hij doet. Zo'n kunstenaar kan onmogelijk buiten een zekere mate van distantie, wat zijn verhouding tot het kunstwerk al gauw iets ironisch geeft. „Um über einen Gegenstand gut schreiben zu können, muss man sich nicht mehr für ihn interessieren", meende Schlegel. Voor het ware scheppen is vrijheid nodig en vrijheid ontstaat alleen bij gratie van een ironische afstand. Maar

die afstand had ook nog een andere functie, want Schlegel vond dat de afstand niet alleen bij het scheppen aanwezig moest zijn, hij moest ook blijken uit het kunstwerk. De ironische distantie moest voorkomen dat het kunstwerk zou verstarren tot een - per definitie - inadequate vorm. De romantische kunst was daarom zowel een kwestie van „zelschepping" als van „zelfvernietiging". Grote woorden, waarmee hij in feite bedoelde dat het kunstwerk zijn „kunstige" karakter nooit moest proberen te verbergen. Als geslaagde voorbeelden noemde hij onder andere *Don Quichot*, *Tristram Shandy* en *Jacques le fataliste*.

Wie bij dit alles moet denken aan Frans Kellendonks „oprecht veinzen" - ook uitdrukkelijk gepresenteerd als een vorm van „ironie" - krijgt mij terstond aan zijn zijde. Kellendonk richtte zich tegen de pretenties van het „realisme" in de literatuur. Dat realisme spijkerde de werkelijkheid dicht met een willekeurig, conventioneel beeld; hem was het erom te doen die werkelijkheid als „mysterie" intact te laten.

Toch is er een verschil. Schlegel was een stuk optimistischer dan Kellendonk. In een van zijn *Athenäum-Fragmente* noemt hij de romantische poëzie (en eigenlijk alle geslaagde poëzie) „eine progressive Universalpoesie". Uit die term blijkt zijn optimisme: hij geloofde dat dank zij de ironie uiteindelijk het ideaal, de totaliteit wèl te vatten zou zijn. Misschien moeten we in het geval van Schlegel spreken van overmoed, want wat hij met zijn optimisme probeerde te bezweren was het gevaar van een allesdoordringende scepsis die uitliep op nihilisme en op een kunst die gedoemd was altijd de boot te missen. In dat geval werd de ironie een machteloos eindpunt, een *cul de sac* in plaats van een kronkelig, dialectisch pad naar het hoogste.

Hier lijken we eindelijk in de buurt van de ziekte te komen, wat nog eens wordt versterkt doordat Schlegel zich op latere leeftijd bekeerde tot het katholicisme. Om de vergelijking met Kellendonk nog even voort te zetten: bij hem is de ironie *na* het katholicisme gekomen. Het „mysterie" van de werkelijkheid dat niet mocht worden geëlimineerd neemt in feite de plaats in van de God in wie niet meer geloofd kan worden. Een terugkeer zou nog wel mogelijk zijn, maar alleen bij wijze van regressie, en ik neem aan dat iedereen - met Kellendonk - in dit geval de voorkeur geeft aan de ironie.

Ik heb Kellendonk genoemd om op een gemakkelijke, ongetwijfeld al te gemakkelijke wijze de sprong te maken van de romantiek naar het heden en tegelijk te laten zien hoezeer de romantische ideeën nog onder ons zijn. Veel van de ergernis die de ironie nu opwekt, heeft dan ook te maken met het feit dat het met die „progressive Universalpoesie" van Schlegel eigenlijk nooit wat is geworden. Alleen de ironie is overgebleven. Bij Kellendonk doet zij krampachtig haar best het „mysterie" open te houden, bij het postmodernisme tolt zij al lang rond in een even sceptische als chaotische verzameling van steeds wisselende en nooit definitieve gezichtspunten. Het is deze laatste ironie, zo maak ik uit de *XXIe Eeuw* op, die men graag zou passereren, vooral waar zij zich manifesteert als een alles bij voorbaat ondermijnende zelf-ironie.

Als ironie wordt geplaatst tegenover integriteit en ernst, dan gaat het om deze ironie. Een ironie die op den duur zichzelf in de staart bijt. „Die Ironie der Ironie", noemde Schlegel dat met een vooruitziende blik. En de „gründlichste" ironie van de

ironie is wel, „dass man sie doch eben auch überdrüssig wird, wenn sie uns überall und immer wieder geboten wird". Wat irriteert is de alomtegenwoordigheid van de ironie, het absolutisme ervan. Maar waar bevindt zich dat absolutisme in de eerste plaats? In het hoofd van de ironicus, die zich de ironie van zijn eigen ironie niet realiseert. Als hij dat wèl doet, betekent dat niet dat hij de ironie voorbij zou gaan; dat lukt alleen wanneer hij erin slaagt de zojuist genoemde regressie als een vorm van ernst en integriteit te zien. Tot die tijd blijft onze conditie, ben ik bang, onontkoombaar een ironische. Dat wil alleen niet zeggen dat alles *altijd* ironisch is of behoort te zijn.

De romantische ironie van Friedrich Schlegel kun je beschouwen als een reactie op het besef van de menselijke eindigheid en tegelijkertijd als een poging om - in de kunst, in de literatuur - die eindigheid te overwinnen. Dat laatste is niet gelukt (behalve in het esthetisch moment), maar ziek wordt de ironie eigenlijk alleen als men vergeet dat de eindigheid ook haar grenzen stelt aan de ironie. Kun je op een ironische manier je tanden poetsen? Ja, dat kan, soms, maar niet altijd. Dat zou immers een toestand van duurzame *bewuste* vervreemding vergen, die niemand opbrengt zonder krankzinnig te worden. De ironische conditie die de onze is bevat in de praktijk haar eigen ontkenning.

Ik ben niet de eerste die in dit verband van „conditie" spreekt, maar ik doe het om een directe verbinding te kunnen leggen met Montaignes „condition humaine". De ironische conditie is onze condition humaine. Bij Montaigne was de condition humaine het antwoord op de sceptische „crisis" van de 16e eeuw. Zijn condition humaine pretendeerde niet de een of andere metafysische kern van de mens bloot te leggen, Montaigne bleef zelf scepticus genoeg om de onmogelijkheid daarvan in te zien. Wat hij de condition humaine noemde was eerder de weerslag van zijn levende ik, met inbegrip van alle tegenstrijdigheden, ambivalenties en veranderlijkheden die daarbij hoorden, en alleen als zodanig vertegenwoordigde het beeld dat hij in zijn *Essais* van zichzelf gaf ook een beeld van de „conditie" die voor alle mensen opging.

Op dezelfde manier zie ik de ironische conditie - niet als een weerlegging van ernst, integriteit, betrokkenheid of (om nog wat andere zaken te noemen die men niet gauw met ironie zal verbinden) roes, begeerte, geloof of gewoonte, maar als iets waar dit alles deel van uitmaakt. Met één restrictie, en dat is dat geen van deze zaken exclusief aanspraak kan maken op de waarheid. Voor zover er van waarheid kan worden gesproken, betreft deze altijd het geheel, dus inclusief ambiguïteit, dubbelzinnigheid en contradictie. Waarheid en ironie zijn in de ironische conditie onafscheidelijk met elkaar verbonden en het is een kwestie van ernst en integriteit om dat niet uit het oog te verliezen. Als dat nog ziek mag heten, dan vraag ik me serieus af of we met gezondheid beter af zijn.

(lezing SLAA, Amsterdam De Balie, 14 mei 1991)